

ҒЫЛЫМИ-ТАНЫМДЫҚ ЖУРНАЛ

ISSN 2221-8521

II/2024(XXII)

ҰЛҰ ДАЛА МҰРАСЫ

ҚОЛЖАЗБАЛАР ЖӘНЕ СИРЕК КІТАПТАР ҰЛТТЫҚ ОРТАЛЫҒЫ

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ
Қазақстан-Беларусь
ғылыми-техникалық
ынтымақтастық орталығының
директоры, педагогика
ғылымдарының кандидаты
Дүйсен Сейітқали

Педагогика ғылымдарының
кандидаты, қауымдастырылған
профессор
Жабай Қалиев

«ҰЛЫҚ ҰЛЫС» ЖӘНЕ ЖОШЫ ТҰЛҒАСЫ ТУРАЛЫ ЗЕРТТЕУЛЕР

Түйіндеме. Мақалада Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың тікелей қолдауымен отандық тарихшы ғалымдардың әлем тарихында Алтын Орда мемлекеті аталып келген түрік-моңғол мемлекетінің тарихын жаңаша зерделеуге кірісуінің басталуы баяндалады. Сонымен қатар Алтын Орданы неліктен отандық тарихшылар «Ұлық ұлыс» немесе «Жошы ұлысы» деп атауға көшуін және Жошы ханның мемлекеттік қайраткер, қолбасшы ретінде тарих ғылымында сипатталуы суреттеледі.

Түйін сөздер: Ұлы Дала, Алтын Орда, Ұлық ұлыс, Жошы ұлысы, Шыңғыс хан, Жошы, Бату, Қазақ хандығы, Жошы ұлысының 800 жылдығы.

Қазіргі уақытта еліміздің қоғамдық-саяси өміріндегі оң өзгерістер отандық тарих ғылымының дамуына, оның теориясы мен методологиясына, әсіресе Қазақстан тарихын зерттеп жазудың, оны оқу орындарында оқыту, сол арқылы азаматтардың бойында жаңа қоғамдық, тарихи сананы қалыптастыруға бағытталуда. Оқу орындарында тарихи білім берудің мазмұны тарих

ғылымының даму деңгейіне тәуелді. Сондықтан президент тапсырмасымен жазылып жатқан Қазақстан тарихының жаңаша зерделенген жеті томдық тарихы осы жылы аяқталады деп күтілуде. Отандық және әлемдік тарих ғылымының соңғы жаңалықтарына сүйеніп жазылатын жеті томдықты жазуға қазақстандық 200-ден астам, шетелден 60-қа жуық танымал ғалымдар тартылғаны белгілі [1].

Кейінгі он жылдықта Қазақстан тарихының үлкен өзгеріске түскен, жаңаша зерделеніп жатқан бір кезеңі – бұрынғы кеңестік ұғыммен алғанда «Алтын Орда» тарихы. Қазақ елінің тарихына тікелей қатысы бар бұл мемлекеттің екінші атауы «Ұлық ұлыс». Тарихи әдебиеттерде, әр елдің деректемелерінде Жошының құрған осы мемлекетін әртүрлі атады.

Ресейлік еңбектерде «Алтын Орда», «Царство татар», Татарстан ғылымдары «Олуг Орда» («Великая держава»), «Олуг Джучи», араб деректерінде «Дешті Қыпшақ», латын деректерінде «Тартария» деп аталды. Патшалы ресейлік және кеңестік тарихнамада «Ұлық ұлыс» атауы сирек қолданылды және жағымсыз мемлекет сипатында баяндалды. Кеңестік заманда компартия идеологтары «адамзатқа қайғықасірет әкелген басқыншы, жыртқыш, жауыздық мемлекеті» ретінде бағалап Алтын Орда тарихын зерттеуге тиым салған болатын.

Мемлекет басшысы Қ-Ж. Тоқаевтың қолдауымен қазіргі уақытта қазақтандық тарихшылар Алтын орда – қазақ атымен аталған ұлттық мемлекеттігіміздің бастау негізі және оның іргесін қалаушы Жошы хан екенін ғылыми негізде дәлелдеп зерттеу үстінде.

Мемлекет басшысы Қ-Ж. Тоқаев 2019 жылы Ұлытауда сөйлеген сөзінде «Шыңғыс ханның үлкен ұлы – Жошының мазары қазақ жерінде тұрғанын бүгінде еліміздегі және шетелдегі жұртшылықтың көбі біле бермейді. Сондықтан біз Алтын Орданың негізін қалаған Жошы ханның есімін ұлықтауды міндетті түрде қолға алуымыз қажет. Оның тарихи тұлғасына әлемнің назарын аударып, кесенесін мәдени туризм нысанына айналдыру – өте маңызды міндет» деп атап өткен болатын [2].

Осы жылдың басында басында «Егемен Қазақстан» газетіне берген

сұхбатында да Президент Жошы ұлысының іргесі қаланғанына 800 жыл екенін, мемлекеттігіміздің тамыры тым тереңде жатқанын әйгілейтін айтулы датаға орай кең ауқымды зерттеулер жүргізілетініне тоқталды [3].

Осы бағытта алғашқы жұмыстар басталып та кетті. Ұлт тарихшылары Алтын Орда тарихын зерттеуге кірісе бастады және кейінгі жылдары «Жошы ұлысы» деген тарихи атауға бет бұрды. Танымал тарихшы ғалым Бүркітбай Аяған 2020 жылы «Ұлық Ұлыс-Алтын Орда мемлекеті тарихы» оқулығын шығарғаны көпшілікке белгілі. Айболат Көшкінбаев, Канат Ускенбаев сияқты тарихшы ғалымдардың Жошы ханға қатысты ғылыми мақалалары жарық көрді. Талантты жас тарихшы Жақсылық Сәбитовтің жетекшілігімен 2023 жылы «Жошы ұлысын зерттеу ғылыми институты» жұмысын бастады. Жоғарыда есімдері аталған және басқа да қазақ тарихшылары Алтын Орда мемлекетін енді «Жошы ұлысы» деп атауға көшуде.

Республиканың жоғары оқу орындарында, ғылыми мекемелерінде Жошы ұлысының 800 жылдығына орай конференциялар, дөңгелек үстелдер, семинарлар ұйымдастырылуда.

Тарихшылардың жазуына қарағанда, Алтын Орда тарихы 200 жылдан бері зерттеліп келеді. Тарихи еңбектерде Жошының тегі және өлімі туралы ертеден айтылғанымен оның жеке басына қатысты, оның іс-әрекеттері, көзқарастары туралы мәліметтер мардымсыз.

Жошының туған жылы және тегі туралы зерттеушілер арасында әртүрлі болжамдар бар. Ал өмірге келуіне қатысты француз тарихшысы К. Д'Оссон мынадай мәлімет жазған. Меркіттер тұтқынынан босаған соң Шыңғыс ханның тапсырмасымен Бөртеңі әкеле жатқан адам нәрестені ұннан жасалған қамырдың ішіне тығып, сырт

киімінің етегіне орап жеткізіпті. Бұл автордың жазуынша бала жол үстінде туғандықтан «қонақ» деген мағынада есім берілген. [4,172]. Кейбір қазақ зерттеушілері Жошының атын қазақы түсінікке бейімдеп «жолшы» деген сөзбен де байланыстырады.

Жошы ханның (1179-1225) тегі, балалық шағы, есею кезеңі туралы Моңғолиядан атамекенге оралып, Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтында көп жыл еңбек етіп, өмірден өткен тарих ғылымдарының докторы Зардыхан Қинаятұлы біршама толық баяндап жазған.

3. Қинаятұлы моңғол тарихшысы Саган Сэцэннің 1663 жылы жазыл-

ған «Эрденийн Эрх» еңбегіне сүйеніп Шыңғыс пен Бөрте 1178 жылы жаз айында отау құрған, сол жылдың тамызында, яғни бір айдан соң Бөрте меркіттердің қолына түсіп қалды деп жазады. Тұтқын кезінде Бөрте меркіт Чилгер палуанның әмеңгерлігінде болады.

Ертеректе Шыңғыстың әкесі Есукей батыр меркіттің рубасы Их Чилэтуден қалыңдығы Өгелен Ужинді ұзатылып бара жатқан жолында тартып алған болатын. Шыңғыс ханның үйленгенін естіген меркіттер ескі кекті қайтару үшін Бөртемен күшпен алып кетеді. Шыңғыс хан ол кезде жас, әрі әлсіз болғандықтан қорғай алмайды.

1 сурет. Жезқазған қаласынан солтүстік-шығысқа қарай 50 км жерде орналасқан Жошы ханның кесенесі

Кейінірек Шыңғыс хан, Уаң хан және Жамуха үшеуі бірігіп 1179 жылы қазан айында Бөртені босатып алады. Бөрте жол үстінде босанып, нәрестеге Зочин, яғни «сырттан келген қонақ» деген есім береді. З.Қинаятұлы осы себепті ғылыми тұрғыдан Жошының меркітпен байланысы жоқ деп айта алмаймыз, ол меркіттің ұлы болуы да мүмкін деген байлам жасайды [5].

Ғалым сонымен қатар Шыңғыс ханның Жошыны шет қақпайлап, ешқашан бетін қайтармаған, және қолдап отырғанын да алға тартады. Дегенмен Жошының меркіттік тегі туралы күдік оған көбіне кедергі болғаны көпшілікке мәлім. Біздің оймызша З. Қинаятұлының Жошы хан туралы деректері шындыққа жанасымды көрінеді, өйткені ол Моңғолияда туып, тарихи білім алған, моңғол тілі мен тарихын жетік меңгерген кәсіби тарихшы болатын.

З. Қинаятұлының жазуына қарағанда Жошы бала кезінен әжесі Өэлунның (Өгеленнің), одан кейін анасы Бөртенің тәрбиесін көріп, намысқой ер мінезді, жауынгерлік қабілеттерге ие, мерген жігіт болып өседі. Қағанның баласы болғандықтан қытай және қидан ұстаздарынан білім алып сауатты болады. Көне ұйғыр, найман жазуын меңгерген. Жошы мен оның бірге өскен татар баласы Шекіқұтық өте білімді екен. Шекіқұтық Шыңғыс ханды хан көтерген 88 белгілі тұлғалардың бірі болыпты.

Кейбір зерттеушілер Шекіқұтықты «Моңғолдың құпия тарихы» кітабын жазған адам деген болжам айтады. Тарихшы ержеткендегі бейнесінде оны бойшаң, еңгезердей, екі иығына екі кісі мінгендей, қабағы қатулы, сұсты, ақылды сұңғыла азамат етіп суреттейді [6].

З. Қинаятұлының баяндауына қарағанда үлкен соғысқа қатысып, ержүрек батырлығымен, мықты қолбас-

шылығымен көзге түскен Жошы 66 ірі шайқасқа қатысып, 200-ге тарта ірі қамалдарды алып әкесінің сеніміне, ықыласына бөленген.

Әкесі Шыңғыс ханның қытай суретшісінің жібек матаға салған суреті осы заманға дейін сақталып жетсе, баласы Жошының шынайы суреті жоқ, салынбаған.

Жошының баласы Батый (Бату) қазақ шежірелерінде «Сайын хан» (яғни, қайырымды хан) деп жазылады. Ол әлем тарихында даңқы жағынан әкелерінен де асып түсті.

Шыңғысхан тірісінде империясын төрт ұлына бөліп бергені тарихтан белгілі. Ғалымдардың зерттеулеріне қарағанда Шыңғысхан үлкен баласы Жошыға екі рет ұлыс, яғни мемлекет басқаруды тапсырған.

Алғашқы ұлысын 1212 жылы империяның солтүстігі мен батысынан 9 мың отбасымен бөліп берді [7,113]. Жошы бұл үлесін 1217 жылы солтүстіктегі «орман адамдарын» жаулап алумен ұлысын кеңейтті.

Алтын Орда тарихын зерттеуші Жақсылық Сәбитов Рашид ад Диннің дерегіне сүйеніп, ол кезде Жошы ұлысының орталығы Ертіс өзені бойында орналасты және ол «Көк орда» деп аталған деген пікірді қолдайды [8,121].

Бір ескеретін жәйт, Ж. Сәбитовтің пайымдауынша, «Ақ Орда» және «Көк Орда» атаулары мемлекеттердің емес, ұлыс орталықтарының, яғни ұлыс орталықтары болған қалалардың атаулары [9].

Дегенмен, Ж. Сабитовтың бұл тұжырымына қазақстандық тарихшылар тарапынан әзірше пікір айтылмай тұр. Плано Карпинидің жазғанына қарағанда, Жошы ұлысының орталығында оның баласы Орда Ежен қоныстанды. Алтын Орда құрылған соң Жошы ұлысының орталығы Еділ (Волга) бойына көшірілді деп тұжырымдайды кеңестік кезеңдегі отандық тарихшылар [8,121].

Шыңғысхан Орта Азияны жаулап алған соң екінші рет Жошыға Дешті Қыпшақты басқаруға берді [2,117].

Оксфордта шығарылған «Золотая орда в мировой истории» атты әлем ғалымдары мойындаған кітапта Жошы ұлысының аумағы шығыста – Қаялықтан (қазіргі Талдықорған маңы), батыста – Саксин (қазіргі Астрахан маңы) оңтүстікте – Хорезмнен, яғни Түрікменстан мен Өзбекстан, солтүстікте – Булгарияға (қазіргі Татарстан) дейінгі жерлер деп көрсетіліпті [8,121].

Көріп отырғанымыздай, бұл қазіргі Қазақстан Республикасының аумағы. Қазақстан тарихшыларының пікірінше, Жошы ұлысының орталығы Ұлытауда орнықты [10,268]. Бұл деректі 2019 жылы президентіміз Қ-Ж. Тоқаев та атап көрсетті.

Тарихи әдебиеттерде Жошы ұлысында мемлекет құраушы этнос – қыпшақтар болды. Европалықтар оларды саны жағынан ең көп түркі бірлестігі дейді, ол 10 тайпадан құралды. Алтай тауларынан Дунайға дейінгі аймақты алып жатты. Моңғол империясындағы жазба тіл, дипломатия тілі – қыпшақ тілі болды. «Кодекс кумманикус» сөздік рөлін атқарды деп бағамдалады.

Жошы әкесі Шыңғысхан мен бауырларының Орта Азияны және басқа жерлерді жаулап алу кезінде қарсыластарын аяусыз қырып жою әрекеттерін қолдамады. Ол мүмкіндігінше қан төкпей өз жауынгерлері мен жаулап алып жатқан елдің адамдарының өмірін сақтауға, елді мекендерді қиратпай, бүлдірмеуге ұмтылды. Жошының саясатында осындай пиғыл болғанын ортағасырлық автор Жузжани жазып қалдырыпты [7,117].

Тарихи еңбектерде Шыңғысханның тапсыруымен Жошы Сырдария бойындағы Сығанақ, Өзгент, Баршынкент, Жент қалаларын жаулап алғаны айтылады. Тұрғындары көп, жақсы бекін-

ген ірі сауда орталығы Сығанақты Жошы хан соғыссыз алғысы келіп Хасан қожа деген көпесті елшілікке жібергенімен қала халқы келіспей Хасан қожаны өлтіріп, соғысқа кірісіп жеті күн шайқасса да жеңіліп берілуге мәжбүр болады. Ортағасырлық автор Жошы халқын қырып, қаланы тонауға берді деген дерек қалдырыпты.

Тарихи еңбектерде ортағасырлық тарихшы Әбілғазының Жошының берілмей қарсылық танытқан Ашнас қаласының да халқын қырғынға ұшыратқанын жазған [8,116].

Жувейни деген автор 1220 жылы 4 сәуірде Жент қаласын шабуылмен басып алған соң Жошы хан барлық тұрғындарын қаланың сыртына шығартып қойып тоғыз күн тонауға бергенін жазған [2,116].

Тарихшы З. Қинаятұлы Жошының бұл қатігездігі туралы дерек тым әсірелеп берілген, шындықтан алыс деген пікір білдіреді. Бұл автордың жазуына қарағанда Жошы әскери күшпен бекіністерді, қалаларды шабуылмен алғаннан кейін бейбіт халыққа, әйелдер мен балаларға, қарт адамдарға қатігездік жасамаған, қырғынға ұшыратпаған [7,96-99].

Жошы өзінің ұлысында түрлі діндерге қысым жасамай еркіндік берген. Өзі ислам дінін қабылдамаса да, Хорезмнің мұсылман билеушісі Мұхаммедпен байланыста болуға әрекеттенген. Бір баласына Мұхаммед есімін қойған. Ол Батый екеуі бір анадан туған. Жошының бір әйелі Хан сұлтан Хорезмшахтың қызы болған. Берке, Беркечар және Бора есімді балалары мұсылманша тәрбиеленген, Құран кітабын оқыған.

Жақсылық Сабитовтың пікірінше, мәмлүк сұлтаны Құтыз бұларға немере аға болып келеді. Ортағасырлық ғалымдардың жазғандарына қарағанда Жошы өз ұлысында ислам дінінің таралуына басымдық берген.

К. Д'Оссонның дерегінше, Жошы хан 30 жас шамасында өмірден өткенде некелі және тұтқынға түскен күңдерінен артында 40-қа жуық ұрпақ қалған [4,172].

3. Қинаятұлының пікірінше, Жошы 46 жасында қазаға ұшыраған, оның 40 ұлы болған, олардың ішінен тарихта есімі белгілісі – 14. Осы 14 ұлдары Қырым мен Орта Азия жерлерін, Алтын Орда мемлекетін билеген [5].

Жошының қазасы туралы да тарихи еңбектерде әртүрлі пікірлер кездеседі. К. Д'Оссонның жазуына қарағанда, Жошы хан әкесінің жорыққа аттанып Каспий және Қара теңізден әрі қарайғы жерлерді жаулап алу керектігі туралы бұйрығын денсаулығы нашарлауына байланысты орындамаған. Ал Жошыны көре алмағандардың әрекетімен Жошы әкесінің бұйрығын орындаудан бас тартқан етіп жеткізеді. Ашулы қаған Үгедей мен Шағатай балаларының әскерін Жошыны жазалауға жіберген кезде ол қайтыс болады [4,171].

Кейін Жошы ұлысының бөлінуі туралы тарихшы ғалым Ж.О. Артықбаев Муин-ад-дин Натанзидің төмендегідей дерегін келтіреді: «Солтүстік қанат Ұлытауға, Сегізағаш пен Қараталдан Түйсен шекараларына дейін және Жентке қоса Баршынкент Ноғай ұрпағына қалды, олардың билеушілері Ақ Ордада хандық етті. Ал, оң қанаты, яғни оған кіретін Ібір-Сібір, Рус, Либка, Үкек, Маджар, Бұлғар, Башгирд және Сарай-Берке Тоқтай ұрпағына беріліп, оларды Көк Орда сұлтандары деп атады» [10,279].

Қазақ шежіресін жетік білетін Ж.О. Артықбаев Жошы ұлысы атанған Ұлы Дала XIII ғасырдың ортасында үш иелікке бөлінеді. Ұлытауда Орда Ежен тұқымы иелік жасаса, Шибан тұқымы Ақкөл-Жайылмада, ал Бату тұқымы Еділде билік еткен. Ақ Орда мен оның құрамындағы Дешті Қыпшақ рулары әуел бастан Алтын Ордаға бағынды.

Бұл дәстүр Жошы ханның ұлдары Орда Ежен мен Бату хан уақытынан қалыптасқан еді. Орда Ежен Қазақстан аумағын иемденді, бірақ жасының үлкендігіне қарамастан әкесінің тағын інісі Батуға береді.

Ж. Артықбаев Өтеміс қажы осы оқиғаға байланысты жазған тағылымды нақылды келтіреді: Бату Орда Еженге әкесінің тағына отыр дегенде Орда Ежен былай деп айтыпты: «Менің сенен жасымның үлкендігі рас. Бірақ біздің марқұм әкеміз сені қатты сүйді және еркелетіп өсірді. Қазіргі уақытқа дейін мен сені еркелеттім, саған бағындым. Егер де мен хан болсам бұдан былай саған бағына алмаймын да, біздің арамызда жеккөрушілік, соғыс болуы мүмкін. Сен хан бол. Мен сенің хандығыңды көтере аламын, ал сен менің хандығымды көтере алмайсың» [10,279-280].

Осы арада 3. Қинаятұлының қазіргі моңғолдардың Жошы мен оның ұрпақтарына қатысты «шетқақпайлайтын көзқарастарын» да айта кеткен жөн. Моңғолияның 38 ханының ішінде елді билеген 8 ұлы қаған бар. Қаған – хандардың ханы немесе империя ханы дегенді білдіреді. Бірақ бес қағанның қатарына ел басқаруда ерекше көзге түскен, Еуропаны дүр сілкіндірген Жошының ұлы Батый да кірмеген. Сондай-ақ моңғолдардың «Хан бейітінде» Жошы ұрпағынан ешкім жерленбеген [5].

Жошы ұлысының соңғы мұрагерлері Қазақ хандығы мен Қырым хандықтары. XIII ғасырда Жошы негізін қалыптастырған мемлекеттілік дәстүрін сақтап Қазақ хандығы 1847 жылға дейін, яғни 600 жылдан астам өмір сүрді.

Қорыта айтқанда, қазақ мемлекеттігінің бастау негіздерінің бірі – Жошы ұлысы мен қазақ хандарының түп атасы болатын Жошы тұлғасын зерттеу және насихаттау енді басталғалы тұр.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев: Адал адам-Адал еңбек-Адал табыс. // Егемен Қазақстан. 2024 жыл 18 наурыз (24 (30783)).
2. Мемлекет басшысы Қ.Тоқаевтың «Ұлтытау-2019» Халықаралық туристік форумында сөйлеген сөзі. // Егемен Қазақстан. 2019 жыл 26 тамыз, №163 (29642).
3. Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев: Біз озық ойлы ұлт ретінде тек қана алға алға қарауымыз керек! // Егемен Қазақстан. 2024 жыл 3 қаңтар №2 (30731).
4. Д'Оссон К. От Чингисхана да Тамерлана (Перевод и предисловие проф.Н.Козьмина). 2-е изд. – Алматы: «Санат», 2001. – 256 с.
5. «Жошы хан моңғол ма, әлде меркіт пе?» деген оқырман сауалына тарихшы ғалым З. Қинаятұлының жауабы // BAQ.kz. 30.01.2013.
6. Қинаятұлы Зардыхан. Қазақ мемлекеті және Жошы хан. – Алматы: «Елтаным», 2014.
7. История Казахской ССР. Т.1. – Алма-Ата: Изд. АН Каз ССР. 1957. – 609 с.
8. История Казахской ССР с древнейших времен до наших дней. В пяти томах. Т.2. – Алма-Ата: Изд. «Наука» Казахской ССР. – 1979. – 423 с.
9. Сабитов Ж. Джучи-хан-жертва парадигмы постсоветской истории. 07.10.2019. 365info.kz; Алтын Орда кеңестік кезеңде қалай зерттелді? 17.09. 2019. <https://abai.kz/post/97622>); [https://www.youtube.com > watch](https://www.youtube.com/watch?v=...) Жаксылык Сабитов: «Золотая Орда для казахов – это то же самое, что и распад СССР» ... История Золотой орды. Лекция 1. Джучи. Жаксылык Сабитов · 26К ...) YouTube · Журнал Exclusive · 26 мар. 2021 г.
10. Артықбаев Ж.О., Пірманов Ә.Б. Қазақстан тарихы (энциклопедиялық басылым). – Алматы: Атамұра, 2008. – 544 бет.

Резюме. В статье при непосредственной поддержке Президента страны К-Ж. Токаева описывается о начале нового исследования отечественными учеными-историками истории тюрко-монгольского государства, известного в мировой истории как Золотая Орда. Обсуждается также, почему используемая отечественными историками для обозначения Золотой Орды называют «Улук улус» или «Улус Джучи», а также анализируется роль Джучи-хана как государственного деятеля и полководца в исторической науке.

Abstract. The article, with the direct support of the President of the country K-Zh. Tokayev, describes the beginning of a new study by domestic historians on the history of the Turkic-Mongol state, known in world history as the Golden Horde. It also discusses why domestic historians refer to the Golden Horde as “Uluk Ulus” or “Ulus Juchi”, and analyzes the role of Juchi-khan as a statesman and military leader in historical science.